

УДК 159. 98

Микола Супрун

кандидат педагогічних наук, доцент,
начальник Науково-методичного
центру навчальних закладів МВС;

Наталія Перепечина

курсант психологічного факультету
Київського національного
університету внутрішніх справ

ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Аналізуються історико-психологічні аспекти виникнення злочинності серед неповнолітніх на основі дослідження вітчизняних та зарубіжних джерел. Розглядаються питання девіації підлітків у сучасному суспільстві (соціально-психологічний аспект).

Анализируются историко-психологические аспекты возникновения преступности несовершеннолетних на основе исследования отечественных и зарубежных источников. Рассматриваются вопросы девиации подростков в современном обществе (социально-психологический аспект).

The historical-psychological principles of origin of juvenile delinquency are analysed in native and foreign sources. The problems of deviation of minors in modern society (social-psychological aspect) are considered.

Ключові слова: *підліток, виховання, девіантна поведінка, суспільство.*

Ключевые слова: *подросток, воспитание, девиантное поведение, общество.*

Keywords: *minor, upbringing, deviant behaviour, society..*

Зміни соціальних цінностей, що відбуваються сьогодні в політичному і соціально-економічному житті, позначаються на всьому населенні України. На думку соціологів, соціальних психологів, соціально-працівників і медиків, найбільш незахищеними нині є діти, підлітки і літні люди.

Теоретична та практична актуальність зазначених питань полягає насамперед у тому, що проблеми виховання дітей і підлітків, яким

притаманний певний ступінь соціальної незахищеності та дезадаптації, особливо загострилися. Це пов'язано з тим, що дезадаптовані неповнолітні становлять так звану “групу ризику”, часто належать до малозабезпечених, неповних або “проблемних” родин. Недоліки сімейного виховання породжують труднощі під час навчання у школі, провокують конфлікти з педагогами і, як наслідок – соціальну дезадаптацію.

Зростання напруженості у суспільстві негативно позначається на вихованні підростаючого покоління. Соціальне неблагополуччя виявляється в руйнуванні родинних зв'язків, безпритульності, бродяжництві дітей, скоєнні ними антигромадських вчинків і правопорушень, пияцтві та наркоманії.

Збільшується кількість дітей, які мають зазначені проблеми, найважливішою причиною переосмислення й реформування політики в галузі підліткового виховання, вжиття термінових заходів. Негативні прояви поведінки можуть сформуватися в сім'ї, у школі, коливатися від незначних до видимих девіацій, що зазвичай пов'язують із дитячою безпритульністю і неналежним рівнем виховання.

Питання девіантної поведінки дітей та підлітків плідно вивчалися багатьма вченими у галузі юридичної психології та педагогіки (В.І. Барко, В.І. Кривуша, Н.Ю. Максимова, Л.І. Мороз, В.М. Оржеховська, В.М. Синьов, С.І. Яковенко та інші).

Аналіз кримінальних справ щодо підліткової злочинності свідчить, що за останні десять років вона зросла у кілька разів. Підвищуються агресивність, зухвалість підлітків під час вчинення злочинів, зросла кількість фактів вилучення у них наркотичних засобів. Загалом спостерігається стійка тенденція до зростання протиправної активності підлітків дедалі молодшого віку. Все більше неповнолітніх, які перебувають на обліку в міліції, щодо яких відмовлено в порушенні кримінальної справи у зв'язку з недосягненням ними віку настання кримінальної відповідальності.

Як свідчать соціологічні дослідження, почастишали випадки насильства і жорстокості стосовно дітей, чия уразливість пояснюється фізичною слабкістю, психічною і соціальною незрілістю, а також залежним становищем від дорослих – батьків, опікунів, вихователів, вчителів, родичів.

Кафедра соціальної роботи та педагогіки Київського національного університету внутрішніх справ під науковим керівництвом академіка В.М. Синьова накопичила значний досвід практичного втілення теоретичних засад виховання підлітків у процесі підготовки працівників ОВС [1; 11]. Враховуючи на соціально-теоретичну актуальність зазначеного наукового пошуку, ми поставили перед собою завдання – здійснити історико-психологічний огляд джерел, що розкривають різні аспекти девіантної поведінки підлітків. Насамперед слід зазначити, що вітчизняна та світова наука вже докладно вивчила філософські, юридичні, медичні, психологічні та педагогічні особливості девіантної поведінки дітей [2–9]. Розуміючи багатогранність проблеми, ми прагнули у цій розвідці передусім проаналізувати різноманітні підходи до вивчення причин поведінкових відхилень у підлітків та їх класифікацій, що забезпечить практичну значущість нашого вивчення для працівників ОВС.

Аналіз психолого-педагогічних джерел засвідчив, що виокремлення підліткового періоду пов'язане з суттєвою розбіжністю трактування соматофізичного, статевого і соціального розвитку. Саме тому ще Л.С. Виготський, а за ним І.С. Кон вважали, що оцінка тривалості підліткового періоду і його особливостей залежать від рівня розвитку суспільства [5; 7]. Якщо початок цього періоду нерідко пов'язують зі статевим дозріванням, то об'єктивна оцінка термінів його завершення істотно різниться (від 15 до 20 років) залежно від соціального чинника. Тому контроль батьків за розвитком і життям дітей часто триває і після досягнення ними повноліття. В цілому підлітковий період має тенденцію до продовження (від 14 до 17 років), що відобразилося в молодіжній політиці та законодавстві багатьох країн, у тому числі України.

Соціально-психологічний підхід до розробки концепції підліткового періоду підкреслює, що соціальний вияв зазначеного етапу життя дитини доволі значущий і для типології вікових потреб та притаманних їм психологічних феноменів.

Соціальна складова в розвитку підлітка характеризується поступовою зміною навчальної діяльності, прагненням до визначення свого місця у світі дорослих і у структурі суспільних стосунків. Тому це

не сходинка чи “перехід” на шляху перетворення в дорослу людину, а самостійний віковий період, що має глибокий зміст, особливий сенс і суспільне значення.

За мотивами правопорушень В.Д. Менделевич пропонує виокремити п’ять типів поведінкових відхилень:

1) делінквентний – порівняно низька суспільна небезпека, не спланований, спонтанний, часто невмотивований і неусвідомлений – 10% випадків;

2) адиктивний – визначається залежністю від токсичних або наркотичних речовин – 43%;

3) патохарактерологічний – обумовлений передусім особливостями, характерними для психопатичних і асоціальних типів – 30%;

4) психопатологічний – є наслідком перебігу психічного розладу, органічно пов’язаний з клінічними ознаками останнього – 15%;

5) наявність гіперздібностей (талант, геніальність) – ігнорування реальності, значущості навколишнього світу – 2% випадків [8].

Досвід практиків психологічної служби ОВС вказує на постійну атмосферу насильства в мікросоціумі одностітків, що сприяє формуванню певних груп підлітків – носіїв низької самооцінки, неадекватності рівня адаптації, відсутності самоконтролю, конфліктності, емоційної нестійкості та значної фрустраційної напруженості.

Проблема девіантної поведінки є надзвичайно актуальною, проте вивчена вона недостатньо як у соціально-психологічному, так і у правовому аспекті. Одним із дискусійних питань є різночитання в термінології цієї групи відхилень і розладів – “порушення поведінки”, “патологічна поведінка”, “аномальна поведінка”, “девіантна” і “делінквентна поведінка”. Спроби фахівців систематизувати передумови таких порушень є недостатньо розробленими. На думку дослідників, це насамперед пов’язано з браком чітких діагностичних критеріїв. У американській класифікації, наприклад, різнотипи асоціальних розладів і відхилень особистості формуються не з огляду на індивідуальні риси людини, а є переліком (реєстром) правопорушень і неприйнятних вчинків.

У прийнятій вітчизняній класифікації девіацій виокремлюють антидисциплінарну поведінку (порушення режиму і дисципліни в навчально-виховних установах); антисоціальну (невиконання етич-

них норм поведінки); делінквентну (протиправну); аутоагресивну поведінку (спрямовану на себе).

У клінічній і педагогічній практиці часто зустрічаються патохарактерологічні реакції, які виявляються, в основному, як ситуативно обумовлені порушення поведінки (втеча з дому, бродяжництво, алкоголізація, суїцидальна поведінка, сексуальні збочення, токсикоманія тощо).

Наукові розвідки з проблем девіації почасти є спробою їх вирішення у соціології, соціальній психології, соціальній педагогіці, а також юриспруденції та медицині.

Найбільш загальне уявлення про девіантну поведінку пов'язане з порушенням норм, які передусім виокремлюються у спілкуванні між людьми. Слід підкреслити, що норма є величиною змінною, на яку впливають різні чинники: віковий, етнічний, соціальний, професійний, статевий, ідеологічний тощо.

Так, В.С. Ротенберг і С.М. Бондаренко вважають, що відхилення у поведінці підлітків, включаючи невмотивовані напади жорстокості, у деяких випадках можуть бути “диким” проявом неправильно орієнтованої пошукової активності. Під час психічного, фізичного і статевого дозрівання потреба в пошуку загострюється, і якщо вона неправильно орієнтована, то може спричинити девіантну поведінку.

Німецький психотерапевт Г. Аммон стверджує, що людина народжується з потенціалом так званої конструктивної агресивності, яку він розглядає як пошукову поведінку. За правильного виховання така агресивність розвивається і посилюється, стимулюючи творчий розвиток в іграх, спілкуванні з однолітками і дорослими. Коли ж дитина стикається з конфліктами в сім'ї, тоді і з'являється деструктивна агресивність, а потреба в пошуку має якість реалізуватися [8].

Утім, В.С. Ротенберг і С.М. Бондаренко вважають, що неправильно орієнтована потреба в пошуку може виявитися не тільки в невмотивованій агресивності, а й у несподіваних асоціальних вчинках. Так, на їх погляд, і деякі неформальні масові молодіжні рухи, приміром, панків, виникли на тлі незадоволення потреби в пошуку.

В.І. Кондрашенко звертає увагу на той факт, що девіації серед підлітків зустрічаються доволі часто. Адже у 30–50 % неповнолітніх, які

потрапляють до психіатричних стаціонарів, виявлені девіантні форми поведінки [2].

Такі поведінкові відхилення у підлітків мають досить різноманітний характер. Це і протиправні дії, й ігнорування загальноприйнятих норм моралі, пияцтво, сексуальна розбещеність, бродяжництво, суїцидальні прояви тощо. Складність проблеми в тому, що інколи важко зрозуміти, чи є відхилення в поведінці ознакою психічного захворювання, чи це психологічна особливість перехідного віку або просто дефект виховання.

Інший аспект проблеми у тому, що вона знаходиться на перетині інтересів психіатрії, психології, соціології, педагогіки, філософії, юриспруденції. Найтісніше переплетення наукових пошуків тут спостерігається в соціально-психіатричному і психологічному виявах, які настільки поєднані, що важко виокремити в чистому вигляді ту чи іншу площину. Проте у будь-якому разі девіантна поведінка безпосередньо пов'язана з відхиленнями у формуванні особистості й утруднює соціальну адаптацію людини, яка дорослішає.

А.Г. Амбрумова, Л.Я. Жезлова, ґрунтуючись на соціально-психологічних критеріях, визначають чотири основні ланки девіантної поведінки у дітей: антидисциплінарна; антисоціальна (антигромадська); делінквентна (протиправна); аутоагресивна.

В.Н. Кудрявцев за ознакою цільової спрямованості та мотивами всі види поведінкових відхилень поділяє на групи: корисливої орієнтації; агресивної орієнтації; соціально-пасивного типу, пов'язані з відчуженням від суспільства і колективу (зловживання алкоголем, наркотиками, суїцидальна поведінка).

На думку В.В. Ковальова, є такі групи поведінкових відхилень: соціально-психологічні (недисциплінованість, протиправна і асоціальна поведінка); клінічно-психопатологічні; особистісно-динамічні [1].

А.Е. Лічко вважає, що вади поведінки слід розглядати у двох напрямках: за формою вияву порушення (делінквентна, втеча з дому, бродяжництво, алкоголізація, сексуальні девіації, суїцидальна поведінка); з урахуванням чинників, мотивів, що перебувають в їх основі (біологічний і соціопсихологічний). До біологічних чинників дослідник зараховує ураження головного мозку, явища акселерації та

інфантилізму; до соціопсихологічних – соціальне середовище і психологічні особливості підліткового віку.

Глибше розуміння причин виникнення девіацій дають дослідження, що проводяться у кримінальній психології. Криміналісти вивчають у першу чергу передумови злочинної поведінки (К.Е. Ігошев, Н.А. Дремова, В.Г. Асєєв, В.В. Лунєєв, В.С. Вовків, В.Н. Кудрявцев та інші).

Так, Н.А. Дремова, досліджуючи мотиваційну структуру поведінки правопорушників, встановила, що метою крадіжок у підлітків найчастіше є не користь, а “слідування моді”, захоплення річчю, потреба в самоствердженні.

К.Е. Ігошев вивчав мотиви правопорушень у неповнолітніх і визначив, що основними серед них є жадібність – у 23,2% обстежених, алкоголізм – у 57,1%, індивідуалізм – у 47,2%, бідність духовних інтересів – у 38,9%, а також низький рівень їх інтелектуального розвитку. Більшість фахівців вважає, що девіантна поведінка є закономірною в тому сенсі, що вона не виникає на порожньому місці, а “зростає” на ґрунті найважливіших інститутів цивілізації – сім’ї і суспільства [3, 24].

Важкі підлітки – це, зазвичай, наслідок виховання у неблагополучних сім’ях. Отже, девіації є похідними цілого комплексу причин: спадкові захворювання; неналежний догляд за дитиною; відсутність нормальних сімейних стосунків тощо. Особлива проблема в таких родинах – вияв жорстокості до дітей. Сексуальне насильство є формою найвитонченішого знущання, жертви якого дуже часто не лише не шукають захисту, а й соромляться розповісти про свою біду. Безумовно, негативно впливає на дитячу психіку спостереження за проявами насильства як у власній сім’ї, так і в телепередачах і кінофільмах [8, 146].

Г.І. Кузнецова та В.О. Харченко виокремлюють три групи девіацій у недисциплінованих підлітків: а) аномалії у сфері взаємин з батьками, педагогами, колективом (неповага до старших, упертість, грубощі); б) нецирість; в) відхилення в емоційній сфері (агресивність, запальність, плаксивість тощо).

С.Ф. Устименко звертає увагу на те, що реакція молодших підлітків на несприятливу для їх розвитку ситуацію значно відрізняєть-

ся від аналогічних реакцій старших за віком дітей. Так, у молодшому підлітковому віці спостерігаються: прагнення знецінити бажане; сублімація; фантазування; фрустрація (агресія). У старшому підлітковому віці: реакція опозиції (демонстративні дії негативного порядку); відмови (непокора вимогам); уникання небажаних контактів (реакція ізоляції).

У виникненні та формуванні девіантної поведінки соціально-психологічні чинники, як правило, вважаються провідними. Інколи суспільство висуває до підлітків непосильні вимоги. Наприклад, складні сучасні програми обов'язкового навчання. Крім того, юний вік може бути чинником прискорення розвитку порушень, перші ознаки яких з'являються в ранньому дитинстві. Доволі наочними є "пубертатні поведінкові кризи", особливо важкі за вираженої акселерації. Проте, як вважають А.Е. Лічко, І.С. Кон, з настанням статевого дозрівання можуть пом'якшитися деякі загострені вияви девіації [7, 65–67].

А.Г. Асмолов, Б.Н. Алмазов, Ю.З. Гільбух та інші зазначають, що серед важливих чинників, які формують особу, слід згадати малі соціальні групи – сім'ю, однолітків, а також школу, виробничий колектив, суспільство, що здійснює політичний, ідеологічний, етичний культурний, а також виховний вплив. Учені розрізняють рівні взаємодії людини з суспільством, на яких формуються уявлення кожного про світ:

1-й – неформального спілкування, до якого вдаються люди, котрі мешкають із підлітком. Від них дитина залежить, їхню думку вона цінує. Страх відірватися від оточення, потрапити в незнайомі умови примушує дитину приймати погляди, установки, деколи навіть забобони свого неформального лідера;

2-й – це корпорація, до якої належить людина. Обумовлюється вона видом діяльності (професійної або суспільної) і належністю до певної верстви населення;

3-й – взаємодія із макросередовищем. Спосіб організації, характерний для суспільства, передбачає принципи, на яких ґрунтуються мораль і право, тобто соціальні норми [2].

Проблеми виховання в неблагополучних родинах вивчались вітчизняними і зарубіжними психологами. Ними створені кілька типологій неблагополучних сімей.

Типологія за Г.Г. Бочкарьовою складена на засадах врахування змісту переживань підлітка. До першого типу належать сім'ї з неблагополучною емоційною атмосферою, в якій панує байдужість у стосунках між дітьми і батьками. До другого – родини, в яких відсутній емоційний контакт між батьками і дітьми при збереженні зовнішніх етичних стосунків, де байдужість дорослих примушує нащадків шукати емоційні контакти поза сім'єю. Третім є тип сімей з “хворою” моральною атмосферою, де дитину залучають до співучасті в аморальному способі життя.

Л.С. Алексєєва поділяє неблагополучні сім'ї на конфліктні, аморальні, педагогічно некомпетентні, асоціальні.

А.Е. Лічко розрізняє родини, де діти виховуються: за типом гіперопіки; гіпоопіки; “кумир сім'ї” (у нащадках культивують егоцентризм, заохочують їх за незначні успіхи); “попелюшка”, що означає залежність від негативної думки дорослих, скептичну оцінку можливостей дитини [3, 45].

Отже, сукупність соціальних чинників (сімейних, шкільних, мікрооточення, суспільних у цілому) істотно впливає на розвиток особистості підлітка. Можна з упевненістю говорити, що вони визначають і характер соціальної активності – її позитивну або негативну спрямованість [9, 211].

Чинниками порушень соціалізації дитини вважають: алкоголізм, асоціальну особистісну деформацію і кримінальність рідних; психопатичні риси в батьків у вигляді психічної ригідності з підвищеною афективною збудливістю, а також їх незрілість та ізольованість, нестійка самооцінка, зниження толерантності щодо стресів і особисті проблеми (потреба батьків встановити суворий контроль над дитиною; самотність та погане здоров'я матері чи батька тощо) [4].

У підлітковому і юнацькому періодах десоціалізація виявляється переважно на особистісному рівні й виражається в соціально-психологічній деформації людини з формуванням антигромадських ціннісних установок. Таким чином, у одних неповнолітніх відбувається перехід від стадії делінквентності до стійкої кримінальної поведінки. В інших – асоціальна поведінка обумовлена не прогалинами правосвідомості, а порушеннями психічного розвитку і відхилення-

ми в емоційно-вольовій та інтелектуальній сферах, незрілості, “дитячій” мотивації провини.

Підбиваючи підсумки, ми дійшли висновку, що криміналізація, корозія моральних норм поведінки негативними впливами сучасного життя стають збудниками аморальності, жорстокості і байдужості для підростаючого покоління, насичують психологічну атмосферу суспільства обставинами і стосунками, які призводять до нервово-психічних відхилень, емоційних розладів підлітків.

Нерозривно пов’язані поняття девіантної поведінки та норми поведінки, яку встановлює суспільство. Її позиції містять дисциплінарний, моральний і правовий аспекти. Основним критерієм соціальної поведінки є адекватна адаптація, яка означає, по-перше, схвалення вчинків молодого людини суспільством, по-друге, гармонійність і спрямованість її життєвого кредо.

Розглядаючи історико-психологічні засади девіантної поведінки підлітків як основу проведення практичних досліджень у сфері вікової та педагогічної психології, ми спрямували свої наукові інтереси у площину виявлення особливостей здійснення завдань корекційно-виховного процесу із різними категоріями учнів, які мають відмінності психофізичного розвитку. Виконання цього завдання поряд із суто теоретичним аспектом має вагому соціальну спрямованість, що і становить основу наших подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Супрун М.О. Основи професійного самовиховання майбутнього співробітника МВС України: навч. посіб. – К.: КІВС, 1998. – 100 с.
2. Алмазов Б.Н. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних. – Свердловск: СГУ, 1986. – 205 с.
3. Вострокнутов Н.В., Харитонов Н.К., Пережогин Л.О., Колосов В.П. Психопрофилактическая работа с несовершеннолетними, имеющими высокий риск наркотизации. Основы семейного консультирования: метод. пособ. – М.: РИО ГНЦ ССП им. В.П. Сербского, 2002. – 64 с.
4. Вострокнутов Н.В., Харитонов Н.К., Пережогин Л.О., Морозова Н.Б. Профилактика и реабилитация несовершеннолетних с пси-

хическими расстройствами и криминальной активностью: пособ. для врачей. – М.: РИО ГНЦ ССП им. В.П. Сербского, 2004. – 84 с.

5. Выготский Л.С. Психология детского возраста. – М.: Эксмо-пресс, 2000. – 108 с.

6. Гурьева В.А., Семке В.Я., Гиндикин В.Я. Психопатология подросткового возраста. – Томск: Изд-во ТГУ, 1994. – 310 с.

7. Кон И.С. Психология юношеского возраста. – М.: Педагогика, 1979. – 289 с.

8. Менделевич В.Д. Новые проблемы психологии и психопатологии девиантного поведения в период социальных перемен // Психиатрия и общество: сб. науч. работ, посвященный 80-летию ГНЦ ССП им. В.П. Сербского. – М.: ГЭОТАР-МЕД, 2001. – С. 144–151.

9. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности. – М.: Мир, 1994. – 320 с.

10. Синьов В.М., Пометун О.І., Кривуша В.І., Супрун М.О. Основи теорії виховання: навч. посіб. / за ред. В.М. Синьова. – К.: КІВС, 2000. – 140 с.

11. Тростянецкая Г.Н., Шипицына Л.М. Дети группы “риска”. Социальные и психолого-педагогические проблемы // Дети и насилие: материалы Всеросс. науч.-практ. конф., 2–8 окт. 1994 г. – М. – СПб., 1994. – С. 5–9.

Стаття надійшла 12.01.2009.